

Akuzatīva, bezprievārda ģenitīva un prievārda ģenitīva konkurence adverbālās konstrukcijās

Concurrence of Accusative, Non-Prepositional Genitive and Prepositional Genitive Case Forms in Adverbial Constructions

Anta Novikova

SIA "Tilde" lokalizācijas un dokumentācijas nodaļa
Vienības gatve 75a, Rīga, LV-1004
anta.novikova@tilde.lv

Lai gan šķietami valodas norma ir nostabilizējusies, tomēr valodā sastopami gadījumi, kad ir pieļaujama atšķirīgu locījumu formu lietošana vienas un tās pašas nozīmes izteikšanai. Konkrētā lietojumā substantīva (vai tā substitūta) viena locījuma forma var konkurēt ar cita locījuma formu, veidojoties locījumu konkurencei. Akuzatīva, bezprievārda ģenitīva vai prievārda ģenitīva lietojums pie verba var variēties objekta funkcijā, dalāmības, mērķa un ablatīva nozīmē. Locījumu izvēli šajās konstrukcijās var ietekmēt runātāja vēlme izteikt stilistisku niansi. Adverbālās konstrukcijās dalāmības nozīmē valodas norma pieļauj gan ģenitīva, gan akuzatīva lietojumu, mērķa nozīmē – gan akuzatīva, gan prievārda ģenitīva, gan bezprievārda ģenitīva lietojumu, ablatīva nozīmē – gan prievārda ģenitīva, gan bezprievārda ģenitīva lietojumu. Pētījumā izmantots valodas materiāls no pēdējo gadu latviešu publicistikas un secināts, ka mūsdienu latviešu valodā adverbālās konstrukcijās dalāmības, mērķa un ablatīva nozīmē izplatītāks ir akuzatīva un prievārda ģenitīva lietojums, taču reizēm tiek lietots bezprievārda ģenitīvs – parasti stilistiska efekta panākšanai. Vēsturiski senākās bezprievārda ģenitīva formas lietojums piesaista lasītāja uzmanību un izceļ teikuma saturu. Autoriem un redaktoriem arī turpmāk būtu ieteicams izmantot šos dažādos izteiksmes līdzekļus stilistiskas ekspresijas panākšanai.

Atslēgvārdi: ģenitīvs, akuzatīvs, locījumu konkurence, prievārdiskas konstrukcijas, adverbālas konstrukcijas.

Lai gan šķietami valodas norma ir nostabilizējusies, tomēr valodā sastopami gadījumi, kad ir pieļaujama atšķirīgu locījumu formu lietošana vienas un tās pašas nozīmes izteikšanai. Konkrētā lietojumā nomena viena locījuma forma var būt lietota paralēli ar cita locījuma formu, veidojoties locījumu konkurencei. Konstrukcijās, kurās nomens ir sintaktiski atkarīgs no verba, bieži savā starpā konkurē akuzatīvs, bezprievārda ģenitīvs un prievārda ģenitīvs. Šo locījumu izvēli adverbālās konstrukcijās var ietekmēt runātāja vēlme izteikt stilistiskas nianšes. Pētījums veidots, pamatojoties uz valodas materiālu, kurā ir apmēram 100 vienību: ekscerpti no pēdējo gadu publicistikas – gan preses, gan interneta resursiem –, kā arī no Anšlava Eglīša daiļdarbiem, lai gūtu priekšstatu par locījumu lietojumu daiļliteratūras valodas stilā un lai fiksētu locījumu lietojuma gadījumus, kas mūsdienu publicistikas valodā ir retāk sastopami.

Latviešu valodā ģenitīvs konkurē ar akuzatīvu vai prievārdisku konstrukciju objekta funkcijā pie vairāku nozīmju grupu vārdiem neatkarīgi no tā, vai tie ir vai

nav noliegti. Izņemot verbu *vajadzēt*, pie kura ģenitīva lietojums ir stingra literārās valodas norma (MLLVG I, 395), lai gan praksē nav bieži ievērota, pārējo verbu saistāmība ar bezprievārda ģenitīvu nav nostiprinājusies kā norma, un mūsdienu latviešu valodā tie biežāk saistāmi ar akuzatīvu vai ar prievārda ģenitīvu. Taču, apkopojot informāciju par adverbālā ģenitīva nozīmēm *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā* un Endzelīna un Mīlenbaha *Latviešu valodas mācībā*, var izšķirt šādas bezprievārda ģenitīva nozīmes, kurās iespējama konkurence ar akuzatīvu vai prievārda ģenitīvu:

1) dalāmības nozīme:

- pie verbiem ar nozīmi *ēst, dzert, dot, nest, dabūt, gribēt, lūgt, prasīt*;
- pie atgriezeniskiem un neatgriezeniskiem priedēkļa verbiem, ja priedēklis norāda uz objekta lielu apmēru (*pie-, pa-, at-, iz-, pār-, sa-*);

2) mērķa nozīme:

- pie verbiem, kas izsaka tiekšanos pēc kaut kā: *ilgoties, tvīkt, alkt, kārot, slāpt*;
- pie verbiem ar nozīmi *gribēt, prasīt, lūgt, gaidīt, meklēt*;

3) ablatīva jeb vairīšanās nozīme pie verbiem *bēgt, baidīties, bīties, vairīties, kaunēties, kautrēties*.

Tālāk tiks atsevišķi apskatītas konstrukcijas ar objektu ģenitīvā dalāmības nozīmē, mērķa nozīmē un ablatīva nozīmē.

Konstrukcijas ar objektu ģenitīvā dalāmības nozīmē

Latviešu valodā ģenitīvs var konkurēt ar akuzatīvu papildinātāja funkcijā, ja tiek izteikta partitīvā jeb dalāmības nozīme. J. Endzelīns *Latviešu valodas gramatikā* raksta, ka ģenitīvs lietojams pie verbiem “*ēst, dzert, jemt, duot* un pie nozīmē radniecīgiem verbiem (kas parasti prasa akuzatīva), ja grib uzsvērt, ka darbība attiecas tikai uz kā daļu ..” (Endzelīns 1951, 556) *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā* šai verbu grupā iekļauti arī verbi *dabūt, gribēt, lūgt, prasīt* un piemēros minēts arī atgriezeniskais verbs *gribēties*. Gan J. Endzelīna gramatikā, gan *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā* dalāmības nozīme piešķirta arī ģenitīvam, kas biedrojas ar priedēkļu verbiem, ja priedēklis norāda uz lielu objekta apmēru (piemēram, *alus piedzēruši, maizes paēduši, nezāļu pieaudzis, putekļu piesūcies*).

S. Bergs-Ulsens, nosaucot adverbālā ģenitīva funkcijas, iedala tās partitīvajās un nepartitīvajās funkcijās (Berg-Olsen 2005, 121–127). Viņš uzskata, ka partitīvais ģenitīvs izsaka veseluma nozīmi un ka arī kopā ar noliegtiem verbiem ģenitīvs var izteikt veselumu, tātad – partitīvo nozīmi. Runājot par partitīvo objektu, S. Bergs-Ulsens piemin Terjes Matiasena (*Mathiassen*) dotos konstrukciju pārus, kuros tikai ar objekta locījumu ir izteikta opozīcija noteikts/nenoteikts: (*no*)*pirkt piena* un *nopirkt pienu* (Mathiassen 1997). “Taču mūsdienu literārajā valodā opozīcija noteikts/nenoteikts vairs netiek izteikta ar objekta locījumu. Akuzatīvs, kas ir galvenais objekta locījums, var tikt lietots, neņemot vērā objekta noteiktību vai nenoteiktību. Ja runātājs vēlas konkretizēt, ka objekts ir noteikts vai nenoteikts, viņš var pievienot noteikto pronomenu.” (Berg-Olsen 2005, 123)

A. Kalnača atzīst, ka dalāmais ģenitīvs blakus verbiem *dot, gribēt, ēst, dzert* u. c. papildinātāja funkcijā ir ieguvis stilistiskas nozīmes papildkomponentu un daiļliterāras stila marķējumu (Kalnača 2007, 68–78).

Mūsdienu publicistikā pie verbiem, kas, kā apgalvots gramatikās, piesaista dalāmības ģenitīvu, nevienu reizi netika sastapts ģenitīvs. Taču šķiet, ka ģenitīvs dalāmības nozīmē publicistikā lietots ar verbiem *kāroties* un *kārot*, lai gan varētu būt izteikta arī mērķa nozīme:

Ja kārojas kaut kā treknāka, var ēst treknās zivis: lasi, skumbriju, siļķi u. c. (Māja 02.–08.01.2008., 31)

.. kad ģimenei sakārojies kāda naška, Dace desertā pasniegusi arī no Selgas cepumiem būvētas mājiņas .. (Māja 03.–09.04.2007., 44)

Taču es noteikti neesmu gardēde, ikdienā nekāroju izsmalcinātas maltītes. (Māja 03.–09.04.2007., 44)

Pēdējā teikumā gan ir homoformas – *izsmalcinātas maltītes* var būt gan daudzskaitļa ģenitīva forma, gan vienskaitļa akuzatīva forma, taču, ņemot vērā, ka tai pašā rakstā lietots savienojums *kāroties + substantīvs ģenitīvā*, var pieļaut, ka šeit arī lietots vienskaitļa ģenitīvs.

Anšlava Eglīša darbos parādās dalāmais ģenitīvs ar priedēkļu verbiem, kuros priedēklis izsaka pārāk lielu daudzumu:

Žurkas pierijoties cementa, tas aizsprostojot viņām iekšas, un žurkas lielās mokās nobeidzoties. (A. E. Pansija pilī, 34)

Pecolds sarijās džina tik daudz, ka sāka raudāt un gausties par savu likteni. (A. E. Maestro, 25)

Konstrukcijas ar objektu ģenitīvā mērķa nozīmē

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas fonētikas un morfoloģijas daļā teikts, ka mērķa nozīmē ģenitīvs nostājas pie verbiem *ilgoties, tvīkt, alkt, kārot, slāpt* (bez ģenitīva iespējams lietot arī prepozīcijas *pēc* savienojumu ar ģenitīvu) un pie verbiem *gribēt, prasīt, lūgt, gaidīt, meklēt* (bez ģenitīva iespējams lietot arī akuzatīvu) (MLLVG I, 395). Sintakses daļā, runājot par vārdkopām, kurās atkarīgais komponents ir substantīvs ģenitīvā, tiek pieminēti šie paši verbi un arī verbi *vēlēties* un *iežēloties* (MLLVG II, 28). Endzelīna un Mīlenbaha *Latviešu valodas mācībā* gan verbs *iežēloties* iekļauts vienā grupā ar verbu *kaunēties* (Endzelīns, Mīlenbachs 1939, 128) – tātad ģenitīvs, biedrojoties ar verbu *iežēloties*, drīzāk izsaka ablatīvu (vairīšanās), ne mērķa nozīmi. Savukārt J. Endzelīna *Latviešu valodas gramatikā* mērķa ģenitīvs ir ietverts dalāmā jeb partitīvā ģenitīva nozīmē (Endzelīns 1951, 558).

S. Bergs-Ulsens līdzīgi J. Endzelīnam izsaka domu par mērķa ģenitīva un dalāmības ģenitīva nozīmju radniecību: “Balstoties uz diahroniju, šo [mērķa] nozīmi var uzskatīt par radniecīgu veseluma nozīmei: starpnieka lomu starp veseluma un mērķa nozīmi spēlē dalāmais objekta ģenitīvs, ko mūsdienu literārajā latviešu valodā ir aizstājis akuzatīvs” (Bergs-Ulsens 2003, 12). Taču tālāk paustā S. Berga-Ulsena doma atšķiras no Endzelīna paustā viedokļa: “Tā kā dalāmais objekta ģenitīvs vairs netiek lietots (vismaz literārajā valodā), var arī

uzskatīt, ka mērķa nozīmi vajadzētu pilnībā atdalīt no veseluma nozīmes.” (Bergs-Ulsens 2003, 12)

A. Kalnača, tāpat kā attiecībā uz akuzatīva un ģenitīva konkurenci pie noliegta verba un dalāmības nozīmē, arī mērķa un ablatīva nozīmes ģenitīvam saskata stilistisku nokrāsu: “Literārajā valodā ģenitīvu ablatīva un mērķa nozīmē var lietot paralēli gan bez prievārda, gan prievārda saistījumā, taču sinonīmija ir stilistiski atšķirīga. Bezprievārda ģenitīvs ieguvis nozīmes papildkomponentu poētiskākas un neikdienišķākas, ar daiļliteratūras stilu saistītas izteiksmes nokrāsu.” (Kalnača 2007, 76)

Mūsdienu publicistikā mērķa nozīmē parādās bezprievārda ģenitīvs, taču dominē akuzatīvs un prievārda ģenitīvs:

*.. es palīdzēju filmai savākt finansējumu un neaiztiku neko no šīs naudas – **neprasīju** honorāru.* (TV izklaide 17.–24.01.2008., 10)

*Saukstēšanās **prasa** prātīgu pieeju.* (Māja 27.01.2007–05.02.2007., 26)

*Balbina lūdz nekad vairs vinu [Balbinu] **nemeklēt**.* (Laimīgā programma, laikraksts 17.–23.01.2005., 18)

*Pēc kā **alkst** Rīgas fondu tirgus?* (www.republika.lv 16.–22.03.2007.)

*Tā nu Brālītis .. gaida Karlsonu un **ilgojas** pēc sunīša, strīdas ar lielo brāli un māsu ..* (www.diena.lv 10.04.2008.)

*Sen pazaudētā dzimtene un bērni, kuri Krievijā uzauguši bez mātes, pēc viņas **neilgojas**.* (www.republika.lv 16.–22.03.2007.)

Bezprievārda ģenitīvs pārsvarā lietots, lai teikumā panāktu stilistisku efektu: *Tieši tā – tauta **alkst** asiņu, vēl jo vairāk tādā lapseņu un korupcijas pūznī kā RD...* (www.diena.lv 05.04.2008.)

*Pingvīnu ikgadējais sērfošanas čempionāts notiek Pingvī salā, kurā pulcējas gan šā sporta veida meistari, gan amatieri, kuri **alkst** slavas.* (www.diena.lv 31.01.2008.)

*Andžela Dervela ir jauna literāri apdāvināta angliete, kura **ilgojas** slavas, panākumu un mīlestības un sapņo par rakstnieces karjeru.* (www.diena.lv 14.02.2008.)

Tāpat bezprievārda ģenitīvs lietots konstrukcijās, kur to prasa mēra adverbs: *Valdība **prasa** vairāk zinātnieku* (5 min 23.10.2007., 5)

*.. kā atzīst paši mākslinieki, viņu teātris **prasa** pārāk daudz laika, izdomas un darba..* (5 min 14.12.2007., 4)

Anšlava Eglīša darbos konstrukcijās pie verbiem mērķa nozīmē biežāk sastopams bezprievārda ģenitīvs nekā akuzatīvs/prievārda ģenitīvs:

*Nekāda garīga mīrierinājuma viņi [vecie] **nemeklēja**.* (A. E. Pansija pilī, 33)

*.. latvietis, liels vai mazs, arvien **alkst** goda un varenības.* (A. E. Pansija pilī, 43)

*.. Surģenieku namā vēl viena lieta **gaidīja** atrisinājuma.* (A. E. Līgavu mednieki, 50)

Tātad, kā rāda piemēri no publicistikas, mūsdienu latviešu valodā bezprievārda ģenitīvs mērķa nozīmes izteikšanai tiek lietots retāk nekā akuzatīvs un prievārda ģenitīvs, parasti stilistiskas ekspresijas panākšanai.

Konstrukcijas ar objektu ģenitīvā ablatīva nozīmē

Bezprievārda ģenitīvs var tikt lietots ablatīva nozīmē pie verbiem, kas izsaka vairīšanos: *bēgt, baidīties, bīties, vairīties, kaunēties, kautrēties* (MLLVG I, 395). “Ģenitīvs šādās konstrukcijās arvien vairāk nostiprinās par dominējošu literāru normu, kaut gan visos gadījumos iespējama arī konstrukcija ar prievārdu *no*.” (MLLVG I, 395) J. Endzelīns pieļauj, ka “Ablatīvu varbūt turpina arī ģenitīvs pie (*pie*)*trūkt, pieciest, vajadzēt* u. c.” (Endzelīns 1951, 567) S. Bergs-Ulsens ģenitīvam, kas lietots pie verbiem ar vairīšanās nozīmi, piedēvē avota (*source*) nozīmi (Bergs-Ulsens 2003, 12).

Mūsdienu publicistikā, tāpat kā gadījumos ar mērķa nozīmi, arī ģenitīvs ablatīva nozīmē tiek lietots stilistiska efekta panākšanai, īpaši virsrakstos:

Bīsties frī un hamburgeru! (www.diena.lv 11.06.2002.)

*Te kino cienītāji sastapsies, nemaz **nebaidos** šo vārdu, ar pilnu komplektu to kinematogrāfa šausmu, ar kurām mēs esam baroti..* (TV izklaide 03.–10.01.2008., 12)

Vairies stressa vai nodarbojies ar jogu (5 min 23.10.2007., 12)

*Kā saka, ja **baidies** vilka, mežā neej...* (www.diena.lv 13.03.2006.)

*Vai **jābīstas** auksta dūma* (Latvijas Avīze 21.02.2008., 11)

*“.. **Bīsties** Rifkarīla, mans dēls! Viņš ir briesmogs no pekles.” Vai centra inspektori nevarētu ieteikt, kā šo Luisa Kerola tekstu vajadzēja latviskot atbilstoši “spēkā esošām literārās valodas normām”? (www.diena.lv 05.02.2008.)*

Taču ģenitīvs parādās arī teikumos, kuros, šķiet, stilistiskas ekspresijas nav: [Kaķene] ***Nebaidās*** *ne cilvēku, ne citu dzīvnieku.* (Māja 13.–19.02.2007., 60) .. mīļmīļi [odu] vīriešu kārtas pārstāvi .. lidinās ap puķītēm un pārtiek no nektāra, bet daiļlais dzimums ***slāpst*** *asiņu.* (www.diena.lv 04.07.2003.)

Pēdējā teikumā būtu iespējams izteikt darītāju arī datīvā (*daiļajam dzimumam slāpst asiņu*).

Prievārds *no* kopā ar ģenitīvu publicistikā sastopams daudz biežāk nekā bezprievārda ģenitīvs:

*Vai amerikāņu kompānijas **baidās** no spēcīgiem nacionāliem produktiem?* (www.diena.lv 22.04.2008.)

Baidies no vienaldzīgajiem, jo pasaulē visbaisākie noziegumi ir paveikti ar viņu klusējošo piekrišanu. (www.diena.lv 29.12.2006.)

*Speciālo uzdevumu aģents Džonatans Kolds ir vienīgais, no kura vēl **bīstas** pārdrošākie teroristi...* (www.diena.lv 07.11.2007.)

*.. **bīsties** no cilvēka, kas grib izlikties par rakstnieku, nevis no rakstnieka, kas grib izlikties par cilvēku.* (www.diena.lv 07.07.2006.)

*Tītars par savu balsi var pateikties komiķim Džonijam Morisonam, kurš **vairās** no publicitātes...* (www.diena.lv 27.02.2008.)

*Švēbera fantāzijas iracionālā pasaule, kuru viņš uzbūvē, savā ziņā ir tuva mākslinieka pasaulei, kura atraujas no reālās dzīves likumiem un tādā veidā **vairās** no varas ietekmes.* (www.diena.lv 21.01.2008.)

*Ir skatīšanās, no kurām tu pats **kaunies**.* (www.diena.lv 27.10.2007.)

*Reiz šādā rītā es sev vaicāju paklau, par ko tu īsti **kaunies**?* (www.diena.lv 18.09.2003.)

Interesanti, ka pēdējos divos teikumos ar verbu *kaunēties* lietoti divi dažādi prievārdi: *kaunēties no kā* un *kaunēties par ko*.

Anšlava Eglīša darbos pie verbiem ablatīva nozīmē bieži sastopams bezprievārda ģenitīvs:

*.. tu nedzer, nesmēķē, **vairies** sieviešu, visu dienu mācies un katru svētdienu ej baznīcā?* (A. E. Līgavu mednieki, 10)

[Leopolds] *dzertu pat bromu vai baldriānu, ja **nebaidītos** nodevīgās smaržas.* (A. E. Maestro, 12)

Kopumā jāsecina, ka objekta bezprievārda ģenitīvs mūsdienu latviešu valodā tiek lietots samērā maz, parasti mērķa un ablatīva (vairīšanās) nozīmē stilistiska efekta panākšanai: ar šādu izteiksmi autors pievērš lasītāja uzmanību un izceļ teiktā saturu. Bezprievārda ģenitīvu ir izkonkurējis akuzatīvs un prievārda ģenitīvs (valodas materiālā apmēram 20 no 70 publicistikas ekscerptiem ir bezprievārda ģenitīvs). Taču vēsturiski senākais bezprievārda ģenitīvs adverbālās konstrukcijās joprojām ir dzīvs, un autore iesaka izmantot šo izteiksmes līdzekļu dažādību ne tikai neitrālai izteiksmei, bet arī stilistiskas ekspresijas panākšanai.

Avoti

Diena (laikraksts)

Dienas Bizness (laikraksta *Diena* pielikums)

Eglītis, A. *Es nebiju varonis*. Ņujorka, 1955.

Eglītis, A. *Līgavu mednieki*. Stuttgart, 1948 (pirmizdevums 1940)

Eglītis, A. *Maestro*. Stuttgart, 1949 (pirmizdevums 1936)

Eglītis, A. *Pansija pilī*. Rīga, 1991 (pirmizdevums 1962)

Eglītis, A. *Sīkstā dzīvība*. Lībeka, 1950.

Kultūras Diena (laikraksta *Diena* pielikums)

Laimīgā Programma (laikraksts)

Latvijas Avīze (laikraksts)

Māja (žurnāls)

Mans Mazais (žurnāls)

Sestdiena (laikraksta *Diena* pielikums)

TV izklaide (laikraksta *Diena* pielikums)

5 min (laikraksts)

www.diena.lv

www.republika.lv

Literatūra

- Berg-Olsen, S. The Latvian Dative and Genitive: A Cognitive Grammar Account. *Acta Humaniora*. Oslo, 2005.
- Bergs-Ulsens, Sturla. Latviešu valodas ģenitīva semantika. *Valoda – 2003: Valoda dažādu kultūru kontekstā. XIII zinātnisko rakstu krājums*. Daugavpils, 2003, 9.–14. lpp.
- Endzelīns, J., Mīlenbachs, K. *Latviešu valodas mācība*. Rīga, 1939.
- Endzelīns, J. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga, 1951.
- Kalnača, A. Ģenitīva sinonīmijas stilistiskās funkcijas mūsdienu latviešu valodā. *Acta Humanitarica Universitatis Saulensis. Moklso darbai*, T. 3. Šiauliai, 2007, 68–78 psl.
- Kalnača, A. Lietvārda locījumu formu konkurence latviešu valodā. *Linguistica Lettica*. 10. Rīga, 2002, 135.–150. lpp.
- Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. I. Fonētika un morfoloģija. Rīga, 1959., II. Sintakse. Rīga, 1962.
- Paulauskienė, A. *Gramatinės lietuvių kalbos vardažodžių kategorijos*. Vilnius, 1989
- Paulauskienė, A. *Lietuvių kalbos kultūra*. Kaunas, 2000.
- Šukys, J. *Lietuvių kalbos linksniai ir prielinksniai: Vartosena ir normos*. Kaunas, 1998.

Summary

Although the language standards are seemingly fixed, in some occasions it has become possible to use different case forms for expressing the same meaning. In particular occasions, one case form of noun (or its substitute) can compete with another case form, forming the concurrence of case forms. The usage of accusative, non-prepositional genitive or prepositional genitive may vary according to the function of the object, in the partitive, target or ablative meaning. Choice of the case form in these constructions may be affected by the wish of the speaker to express a stylistic nuance. The language standard allows to use both genitive and accusative forms in adverbial constructions with partitive meaning, accusative, prepositional and non-prepositional genitive forms with target meaning and both prepositional and non-prepositional genitive case forms in adverbial constructions with ablative meaning. In this article, materials from today's Latvian newspapers and magazines are used to show that in current Latvian, in adverbial constructions with partitive, target and ablative meaning, the usage of accusative and prepositional genitive cases is more popular, but the non-prepositional genitive case is also used from time to time – usually to obtain a stylistic effect. The usage of the historically older non-prepositional genitive case form attracts the attention of readers and highlights the contents of the sentence. It is recommended to authors and editors to keep using various means of expression in order to obtain a stylistic effect.